

NOTAS SOBRE A PRIMEIRA TRADUCIÓN DO *ULYSES* DE JOYCE AO CATALÁN¹

Alberto Lázaro

Universidade de Alcalá

alberto.lazaro@uah.es

[Recibido: 30/10/08; aceptado: 14/11/08]

Resumo

Na actualidade, varias traducións completas do *Ulyses* de Joyce coexisten no territorio español. A primeira publicouse en 1945, en Arxentina, unha tradución de José Salas Subirat, que chegou a España por primeira vez grazas á Editorial Planeta, no ano 1964. Outra tradución é a de José María Valverde, que apareceu en 1976, un ano despois da morte de Franco. Máis recentemente, en 1999, publicouse a edición de Francisco García Tortosa. Por último, está a tradución ao catalán de Joaquim Mallafre, no ano 1981. A estas catro versións deberíamos engadir outra tradución completa ao catalán que nunca viu a luz, e que está gardada agora nunha caixa do Arquivo Xeral da Administración, en Alcalá de Henares. É unha copia manuscrita dividida en catro volumes, en cuxa portada aparece o nome do autor, J. F. Vidal Jové, ademais do nome dos revisores, G. J. G. Cheyne, da universidade de Newcastle, e o Dr. A. F. Cheyne, da Casa Editorial A.H.R. A tradución esta datada no 1966, dez anos antes da tradución de Valverde e quince anos antes que a de Mallafre. A censura española só autorizou a impresión de 1.000 exemplares desta obra para a colección *Renaixença*, pero nunca foi publicada en solitario. O obxectivo deste artigo é aclarar en certa medida o misterio que rodea a existencia desta tradución, así como facerlle unha homenaxe ao escritor e tradutor catalán Joan Francesc Vidal Jové, que fixo un gran labor ao traducir o *Ulyses* de Joyce pero nunca se lle recoñeceu o seu mérito.

Palabras clave: *Ulises*, Joyce, Vidal Jové, primeira tradución catalá, censura

Abstract

Several complete translations of Joyce's *Ulysses* coexist nowadays in Spain. The first one was by Jose Salas Subirat, published in Argentina in 1945

¹ Tradución do castelán ao galego de Rubén Lado Riomaos.

and issued for the first time in Spain by Planeta in 1964. Another translation by Jose Maria Valverde appeared in 1976, the year after Franco's death. More recently, in 1999, the edition by Francisco García Tortosa was released. Then, Joaquim Mallafrè published the Catalan translation of *Ulysses* in 1981. To these four versions, we should add another complete translation in Catalan that has never seen the light and is now kept in a box in the Archivo General de la Administración, in Alcalá de Henares. It is a typed copy in four volumes, whose cover states that the piece was done by J. F. Vidal Jové, revised by Professor G. J. G. Cheyne, from the University of Newcastle, and by Dr. A. F. Cheyne, for the Barcelona publishing house A.H.R. The date was 1966, ten years before Valverde's translation and fifteen before Mallafré's. The Spanish censorship office authorized a printing of 1.000 copies of this work in the collection "Renaixença". Nevertheless, the book was never published. The aim of this article is to throw some light on the mystery that surrounds the existence of this translation, as well as to pay homage to the figure of the Catalan writer and translator Joan Francesc Vidal Jové, who undertook the admirable task of translating Joyce's *Ulysses*, but has been ignored for many years.

Key words: *Ulysses*, Joyce, Vidal Jové, first catalan translation, censorship

O *Ulysses* (1922), a obra máis representativa de James Joyce e un dos máximos expoñentes da novela modernista en lingua inglesa, chegou axiña a España. En 1924, só dous anos despois da súa aparición, o lector español puido xa saborear o peculiar estilo desta obra cos famosos extractos en castelán de Antonio Marichalar na *Revista de Occidente*. Xurdiron de contado outras iniciativas semellantes en galego e catalán². Hoxe en día coexisten en España varias traducións completas do *Ulysses*. A primeira foi a de José Salas Subirat, publicada en Arxentina no ano 1945 e editada por primeira vez en España por Planeta no ano 1964. A segunda, de José María Valverde, xurdiu en 1976, xusto un ano despois da morte de Franco. Máis recentemente, en 1999, apareceu a edición de Cátedra de Francisco García Tortosa. Por outra banda, Joaquim Mallafrè foi o encargado de traducir a obra de Joyce ao catalán en 1981. A esta ampla representación do texto joyceano no noso país, débese engadir outra tradución completa do *Ulysses* ao catalán que nunca saíu á luz e que se atopa nunha caixa do Arquivo Xeral da Administración, en Alcalá de Henares. Trátase dunha versión feita por Joan Francesc Vidal Jové para a editorial barcelonesa A.H.R. no ano 1966, dez anos antes da de Valverde e quince antes da de Mallafré. O obxectivo deste ensaio é aclarar o misterio que rodea a existencia de esta tradución inédita, así como reivindicar a figura do intelectual catalán Vidal Jové, autor e tradutor de numerosas obras, que levou a cabo o admirable

² Véxanse as pasaxes de Ramón Otero Pedrayo na revista *Nós* (1926), e os de Manuel Trens en *Hélix* (1930).

labor de traducir o texto completo de Joyce e permaneceu no anonimato durante moitos anos.³

Como xa é sabido, o sistema de censura literario que existiu durante o réxime franquista (1939-1975) requiría que por cada obra que se fose a publicar en España se abrise un expediente, no que se incluía, entre outros documentos, a solicitude do editor, un exemplar do texto e un ou máis informes dos censores. Ao examinar os expedientes de censura existentes sobre a obra de Joyce encontrei unha solicitude do 7 de marzo de 1967 feita por José L. Hermosa Ridruejo, en representación da Editorial A. H. R. de Barcelona, para publicar 1.000 exemplares dunha tradución do *Ulysses* de Joyce ao catalán, dentro dunha colección denominada “Renaixença”, e que se proxectaba vender polo prezo de 400 pesetas.⁴ Na seguinte semana, o 15 de marzo, a sección de Orientación Bibliográfica do Ministerio de Información e Turismo, encargada da censura nesa época, autorizou sen ningún tipo de trabas a publicación desta tradución ao catalán, e así llo comunicaron á editorial A.H.R. Nun principio esta autorización podería resultar sorprendente, tendo en conta o contexto histórico, político e relixioso no que se produce. Non polo feito de que se quixese publicar a Joyce en catalán, posto que xa se publicara nesta lingua e mesmo obras de autores de esquerdas, como George Orwell, de quen se fixo unha versión en catalán de *Animal Farm* en 1964 e outra de *Nineteen Eighty-Four* en 1965. Lembremos tamén que a editorial Vergara publicou *Retrat de l'artista adolescent*, do propio Joyce, en 1967. O que podería resultar estraño, é que na España dos anos sesenta se autorizase un texto que incluía pasaxes obscenas, como os do monólogo final de Molly Bloom, así como algunhas irreverencias relixiosas. Compre non esquecer que o *Ulysses* topou con problemas de censura nos Estados Unidos, no Reino Unido, en Irlanda, en Rusia e en Alemaña.⁵ Con todo, os censores de Franco xa deran luz verde á tradución de Salas Subirat, que publicara a editorial Planeta dentro da colección *Maestros Ingleses* en 1964.⁶ Por outra banda, tamén se autorizaran quince expedientes de importación da mesma obra, o cal supoñía a circulación por España de uns 700 exemplares máis do *Ulises*. Con estes antecedentes é lóxico pensar que o censor non puxese reparos e mantívase as autorizacións concedidas con anterioridade.

O que sen dúbida resulta extraordinario é encontrar no expediente o texto completo da obra en catalán que examinou o censor antes de dar o visto bo. Son unhas galeradas escritas a máquina; unha copia desas que se facían antigamente con papel de calcar. Ocupan catro tomos, os dous primeiros encadernados en pasta dura de cor vermella, os outros dous teñen as follas unidas

³ Este artigo esta baseado no ensaio “El misterio del primer Ulysses catalán: la odisea de Joan Francesc Vidal Jové” (Lázaro, 2007).

⁴ Véxase o Expediente 1876-67, Legajo (03)50.06SIG21/17975.

⁵ Véxanse os estudos de Vanderham (1998), Adams (1968) e Medina Casado (1998).

⁶ Véxase o Expediente 5335-64, Legajo (03)50.06SIG21/15487.

por cordeis na marxe esquerda e como portada unha cartolina amarela con información sobre a edición:

James Joyce
Ulisses

Versió catalana de J. F. VIDAL JOVÉ revisada pel professor G. J. G. CHEYNE de la Universitat de Newcastle upon Tyne i la Doctora A. F. CHEYNE.

Editorial AHR
León XIII, 24 – Tel 247 00 43
Barcelona (España)
Madrid 1966

É unha versión íntegra, sen marcas nin nada riscado, que inclúe un breve prólogo sobre Joyce e a súa obra. Pero, ¿quen era J.F. Vidal Jové? ¿Que relación tiña cos que revisaron a tradución, G. J. G. Cheyne e A. F. Cheyne? ¿Como se levou a cabo a iniciativa? ¿Que se sabe da editorial? E, sobre todo, ¿por que non se publicou? Intentarei responder algúns destes interrogantes nos seguintes parágrafos. Os resultados desta investigación foron posibles grazas á inestimable axuda prestada pola filla de Vidal Jové, a Dra. Assumpció Vidal Cheyne, que puxo á miña disposición datos do seu arquivo persoal.

Joan Francesc Vidal Jové naceu en Manresa o 13 de xullo de 1899. Xa cando era novo comezou a realizar colaboracións literarias no diario local de Manresa e no de Valls, unha localidade de Tarragona a onde se trasladou coa súa familia. Unha das súas obras de xuventude foi o relato *Per les donzelles de color de rosa* (Para as doncelas de cor de rosa) que se publicou en 1919 nunha publicación periódica de Barcelona chamada *La Novel·la Nova*. Aos vinte anos licenciouse en Dereito e estableceuse en Barcelona, onde traballou como secretario do Colexio Oficial de Arquitectos de Cataluña e Baleares e como asesor xurídico da Cámara Oficial de Industria de Barcelona. Ao mesmo tempo, continuaba coas súas colaboracións en diferentes medios da prensa catalana –*Mirador, La Revista, Camí, La Publicitat, La Nau*, etc.– e escribía obras de teatro. En 1934 a súa comedia en tres actos *La senyoreta Oest* (A señorita Oeste) estreouse no teatro Poliorama de Barcelona e foi finalista do prestixioso Premio Ignasi Iglésies concedido pola Generalitat de Catalunya para obras teatrais en catalán. Seguiron outras obras, como *Mercuri i els metges* (Mercurio e os médicos; estreada o 6 de decembro de 1934 no Teatre Coliseu Pompeia de Barcelona) e *L'oreig entre columnes* (A brisa entre columnas; estreada o 16 de maio de 1936 no teatro Orfeo Gracienc de Barcelona)⁷.

Naqueles anos da Segunda República, Vidal Jové obtivo o cargo de Secretario Xeral da Comisaría de Orde Pública, órgano dependente do goberno

⁷ Estas tres comedias publicáronse na revista quincenal *El Nostre Teatre: Publicació Quincenal d'Obres Escèniques Inèdites i d'Informació Teatral*, dirixida por Artur Guasch Spick.

autónomo catalán. As tensións sociais e políticas do momento expuxérono a enfrontamentos coa FAI (Federación Anarquista Ibérica), un partido que nos anos trinta trataba de impulsar a revolución e liderou moitas folgas. Vidal Jové, desde o seu posto de Secretario Xeral de Orde Pública, viuse envolto na espiral de folgas que asolagaba a sociedade catalá da época, ao tempo que intentaba salvar tantas persoas como podía das represalias da FAI e outras organizacións libertarias. Axudou á Comunidade Beneditina do Mosteiro de Montserrat, ao premio Nóbel Jacinto Benavente, ao cóengo e escritor Carles Cardó e a un gran número de sacerdotes e relixiosas, entre eles o seu propio irmán José, cura párroco, e ás súas irmás Francisca e Teresa, superiores das Relixiosas Carmelitas da Caridade.⁸ Ameazado de morte pola FAI, Vidal Jové emprendeu o camiño do exilio a Francia en outubro de 1936, ao pouco de estalar a Guerra Civil española.

Tralo desembarco coa súa familia en Marsella, sen ningún tipo de recursos, viviu unha tempada nunha aldea do sur de Francia, Sanary sur Mer, ata que se instalou en París en 1937. Alí traballou para a Compañía CAMPSA-Gentibus —unha empresa de sumministracións e comercio exterior creada en xullo de 1937 e cuxo cometido principal era o de prover de materias primas, metais, vehículos de transporte, maquinaria, produtos químicos e alimentos á España republicana, tanto para uso civil como para uso militar.⁹ Ao terminar a Guerra Civil, a Compañía CAMPSA-Gentibus deixou de funcionar e Vidal Jové trasladouse de novo ao sur de Francia, concretamente á cidade de Nimes, onde a el e a súa familia os acolleron uns agostiños asuncionistas. Vidal Jové ocupábase de poñer en orde a biblioteca do convento e a súa muller axudaba no internado que a orde rexentaba. No ano 1941, cando as tropas alemás xa invadiran Francia, Vidal Jové volveu a España e instalouse en Madrid, onde intentou sobrevivir desempeñando diferentes ocupacións.

A vida na España da posguerra debeu ser dura para alguén que colaborara coa república e o goberno autónomo catalán, ademais de que pertencera á masonería co nome simbólico de Ausias March.¹⁰ De feito, en 1947 procesárono como masón, aínda que saíu ben parado grazas á intervención, entre outros, do abade de Montserrat, Aureli Maria Escarre, a quen Vidal Jové axudara nos

⁸ O escritor Avel·lí Artís-Gener, conocido polo pseudónimo de “Tísner”, no primeiro volume das súas memorias *Vivre i Veure* (Vivir e ver) conta como Vidal Jové o axudou ante o acoso ao que se vía sometido por parte da FAI (1990, p. 43 e ss).

⁹ Tratábase dunha sección dentro da propia CAMPSA (Compañía Arrendataria del Monopolio de Petróleos, S.A.) que tiña delegacións en diferentes países. Véxase o Decreto do 25 de febreiro de 1938 (Gaceta do 27 de febreiro de 1938) que confirma a creación da CAMPSA-Gentibus; véxase tamén o artigo de J. E. Borao “La CAMPSA-Gentibus i la indústria tèxtil catalana en la fase final de la Guerra Civil española” (1993).

¹⁰ Ausias March foi un poeta valenciano do século xv (1397-1459), autor de máis de 10.000 versos, de entre os cales destaca a colección de poemas conocidos como *Cants de Mort* (Cantos de morte).

conflitivos anos trinta, logrando que embarcase, xunto con outros frades de Montserrat, no vapor *Trevere* que o levou a Italia en agosto de 1936. Non obstante, coma outros moitos procesados por masón, a Vidal Jové diminuíronlle os seus dereitos sociais e laborais, polo que tivo que gañarse a vida de moi diferentes maneiras. Unha delas foi traballando como representante dunha empresa valenciana de artigos de bronce propiedade de Rodrigo Soriano. Aínda que poida parecer unha actividade moi afastada dos círculos literarios, Vidal Jové non chegou a abandonar a súa inquietude pola escritura. Co motivo dunha viaxe que fixo a Oriente Medio para establecer novos mercados para a súa empresa de lámpadas, publicou en 1957 un opúsculo de 48 páxinas titulado *Visions d’Egipte i altres novetats literàries* (Visións de Exipto e outras novidades literarias). É un singular relato de viaxes sobre a súa estancia en Exipto, ao que lle seguen algúns textos breves doutros autores.¹¹ Nuns poucos capítulos ofrécense nos todo tipo de detalles sobre O Cairo contemporáneo: a forma de vestir dos exipcios, as rúas, os edificios, os monumentos, a mestura de crenzas relixiosas, etc.

Durante as décadas dos cincuenta e dos sesenta, Vidal Jové realizou unha inxente actividade literaria. Poderíanse citar aquí as súas colaboracións no semanario de Barcelona *Revista de Actualidades, Arte y Letras* ou a revista *Comercio*. Así mesmo, realizou varias introducións e prólogos para moi diversas obras, como por exemplo o prólogo de *Guzmán de Alfarache*, de Mateo Alemán, ou a introdución do volume que recolle *Vives* e o epistolario entre Tomás Moro, Erasmo e *Vives*. Pero quizais a súa obra máis significativa sexa *Històries del meu temps (abans d’ara)* (Historias do meu tempo, antes de agora, 1970). É un texto difícil de catalogar, pois ten algo de novela costumista, de autobiografía, de anecdotario e de colección de contos. Narra a vida dun catalán chamado Joan Arnal desde a súa infancia, alá polo 1908, ata a chegada da Segunda República en 1931. Describe a Cataluña de principios do século xx a través de distintos personaxes e anécdotas. Foi finalista do premio “Joanot Martorell” e premiada nos *Jocs Florals del Centenari*.

O seu labor como tradutor tamén foi incesante. En ocasións traducía do catalán ao castelán. A principios dos anos setenta traduciu ao castelán un gran número de obras narrativas, entre as que se atopan *Aloma y Jardín junto al mar* de Mercè Rodoreda, *Narraciones* de Salvador Espriu, *Crónica* de Ramón Muntaner, *El naufrago feliz* de Ramón Folch i Camarasa e *Los vencidos* de Xavier Benguerel. Destaca, no entanto, a tradución que fixo en 1969 ao castelán moderno do libro de cabalerías *Tirant lo blanc*. Esta obra, escrita no século xv polo valenciano Joanot Martorell e o seu continuador Martí Joan de Galba, fíxose famosa porque a menciona Cervantes no capítulo vi do *Quixote*,

¹¹ O libro inclúe “Serenata interior” de Maurici Serrahima, dous poemas de Antoni Sala Cornado, “La masovera” de Montserrat Casamada Faus, e “Carta d’América” de Joan Garrabou.

destacando a súa singularidade cando afirma que “polo seu estilo, é este o mellor libro do mundo” (1994, p. 143), salvándoa despois da queima de libros de cabalerías que fan o cura e o barbeiro. A edición da tradución de Vidal Jové para Alianza inclúe un prólogo de Mario Vargas Llosa. Xunto á complexidade de textos medievais, Vidal Jové atreveuse tamén coa poesía de Joan Maragall, un dos nomes máis destacados da poesía catalá de principios do século xx, que á súa vez foi o tradutor ao catalán de Goethe, Novalis e Nietzsche. Vidal Jové traduciu ao castelán para a editorial Castalia toda a *Obra poética* de Maragall, unha edición bilingüe de dous volumes.

Por outra banda, pódese encontrar o nome de Vidal Jové nun gran número de traducións do francés ao español. A súa estadia en Francia durante a Guerra Civil contribuíu sen dúbida ao dominio desta lingua e facilitou que traducise obras de grandes figuras da literatura francesa: *Poesía completa* de Arthur Rimbaud, *Los crímenes del amor* do Marqués de Sade, *Goriot, el padre* de Honoré de Balzac, *Una página de amor* de Émile Zola y *Gargantúa y Pantagruel* de François Rabelais, por nomear tan só uns poucos títulos. O enorme caudal de traducións, artigos, prólogos e obras de creación revelan unha vida de continuo traballo no campo das letras, que poucas veces se viu recoñecido pola crítica ou polo público lector. Tras sufrir unha hemiplejía durante cinco anos, Vidal Jové morreu o 11 de xullo de 1978 en Inglaterra, onde residía a súa filla Assumpció.

Assumpció Vidal é un dos nomes que figura na portada da tradución catalá do *Ulysses* como responsable da revisión do texto (a doutora A. F. Cheyne). Por aquel entón exercía como doutora en psiquiatría e colaboraba tamén nalgunhas actividades académicas do seu marido George James Gordon Cheyne, quen tamén participou na revisión da tradución ao catalán da obra de Joyce.¹² George Cheyne foi un hispanista da Universidade de Newcastle upon Tyne. Naceu en Londres no ano 1916, estudou lingua e literatura españolas na Universidade de Londres e graduouse no King's College en 1959. Nos anos nos que traballaba na revisión da tradución do *Ulysses*, estaba escribindo unha tese de doutoramento sobre a vida e a obra do economista aragonés Joaquín Costa (1846-1911), un eminente xurista e historiador de Dereito, experto en agricultura e reformas sociais. A tese publicouse en Londres en 1972, co título *A Bibliographical Study of the Writings of Joaquín Costa, 1846-1911*. É unha recompilación da inxente e dispersa obra do polígrafo Costa. Ese mesmo ano publicou na editorial barcelonesa Ariel unha biografía do autor aragonés titulada *Joaquín Costa, el gran desconocido; esbozo biográfico*. Así mesmo, George Cheyne editou tres epistolarios de Costa con destacados personaxes da época: Manuel Bescós, Francisco Giner de los Ríos e Rafael Altamira, este

¹² Assumpció Vidal traduciu ao español a monografía escrita polo seu home G. J. G. Cheyne, *Estudio bibliográfico de la obra de Joaquín Costa (1846-1911)*, publicada en Zaragoza pola editorial Guara en 1981.

último epistolario publicouse postumamente en 1992, dous anos despois da morte de Cheyne.¹³ Nun recente artigo sobre a súa obra, describiuse a George Cheyne como “un exemplo de dedicación rigorosa e honesta ao estudo e á difusión da figura de Joaquín Costa” (Bravo Suárez, 2005, p.24).

Tras estas pinceladas sobre o tradutor e os seus colaboradores, procede agora dedicar unhas liñas á editorial que en principio ía publicar esta versión catalá de *Ulysses*. As iniciais da Editorial AHR corresponden ao nome do seu director e fundador, Alfredo Herrero Romero. Examinando os catálogos de diversas bibliotecas obsérvase que AHR iniciou a súa andaina editorial a principios dos anos cincuenta e que a concluíu no ano 1980.¹⁴ As súas primeiras coleccións abarcaban moi diversos ámbitos. Algunhas delas están dedicadas á narrativa contemporánea, xa sexa canónica, como ocorre na ‘Colección Grandes Novelistas’, ou máis popular, como na ‘Colección Fantasía’, destinada a un público infantil e xuvenil, ou na ‘Colección Medianoche’ de novelas policíacas. Xunto ás novelas, AHR tamén publicaba obras técnicas, xurídicas e mesmo guías turísticas. Con todo, destacan as coleccións de carácter biográfico e histórico dedicadas a personaxes e conflitos bélicos do século xx. A colección denominada ‘La Epopeya y sus Héroes’ céntrase en figuras da Guerra Civil española, como José Calvo Sotelo, o Xeneral Moscardó, o Xeneral Mola ou José Antonio Primo de Rivera. Estes títulos e outros como *Centinela de occidente (Semblanza biográfica de Francisco Franco)* ou *Los mártires de la iglesia (Testigos de su Fe)* fannos pensar que esta editorial tiña bastante afinidade co réxime franquista, o cal puido axudar tamén a que os censores non puxesen trabas á publicación da tradución catalá de *Ulysses* que AHR presentou no ano 1967. A obra de Joyce íase publicar dentro da colección denominada “Renaixenza”. Este proxecto de editar obras en catalán non debeu ter demasiada continuidade, posto que tan só puiden encontrar unha obra publicada nesta colección. Trátase do *Decameron*, de Giovanni Boccaccio, publicado en 1964. É unha tradución anónima ao catalán tomada dun manuscrito de 1429. Semella que a editorial AHR non gastaba moito en tradutores.

A iniciativa do *Ulises* catalán xurdiu a principios do ano 1966. Nunha carta de Vidal Jové ao editor Alfredo Herrero, datada o 4 de febreiro de 1966, recollíanse os termos nos que se ía a realizar o traballo. É interesante ver como Vidal Jové se comprometía a realizar a tradución no prazo aproximado de sete meses, a partir do momento no que se formalizase o contrato. Tendo en conta o colosal traballo que lle esperaba, non só pola cantidade de texto que tiña que traducir, senón pola complexidade do mesmo, semella unha proposición algo

¹³ Tamén póstuma foi a súa obra *Ensayos sobre Joaquín Costa y su época*, unha colección de ensaios, conferencias e presentacións, todos eles de tema costista, editados por Alberto Gil Novales, co desexo de render así unha dobre homenaxe: a Joaquín Costa, por un lado, e ao propio Cheyne, que falecera pouco antes, por outro.

¹⁴ O seu nome aparece por primeira vez na segunda edición do Catálogo do ano 1953 de *Libros Españoles* (Madrid: Comisión executiva para o Comercio Exterior do Libro), con sede na rúa Aribau, nº 178, de Barcelona.

optimista. Non obstante, Vidal Jové cumprirá o seu obxectivo, posto que o ano que figura no texto da tradución que se conserva no Arquivo é precisamente 1966. Por outra banda, acordaron que Vidal Jové lle entregaría ao editor un orixinal e dúas copias, a máquina, en follas “holandesas”. Unha desas copias é a que se enviou aos censores para a súa autorización e consérvase no Arquivo, polo que cómpre preguntarse ¿que foi do orixinal e da outra copia? Suponse que os conservou o editor, pero descoñécese o seu paradiro actual, unha vez que pechou a editorial. Pola súa parte, o editor comprometiase a pagar 33 ptas. por cada folla mecanografada, o cal supuxo que Vidal Jové cobrou un total de 336.076 ptas. (2.020 €) por tan magna obra.

Alén disto, nunha carta de Vidal Jové ao seu amigo o poeta e avogado de profesión Tomàs Garcés, datada o 16 de outubro de 1968, menciónase que Camilo José Cela ía escribir unha introdución para a proxectada tradución de *Ulysses*. Coa finalidade de contrastar esta información, visitei a Fundación Camilo José Cela, que ten a súa sede en Iria Flavia, A Coruña, e moi amablemente me deixaron acceder ao epistolario do escritor, que conta con máis de 70.000 cartas. Alí, coa axuda do bibliotecario, puideron confirmar que non se conserva ningún prólogo do noso premio Nóbel relacionado con Joyce, o cal é lóxico tendo en conta que ao final non se chegou a publicar esta edición catalá do *Ulysses*. Por outra banda, encontrei a referencia a certa correspondencia entre Alfredo Herrero, de A.H.R. e Cela; pero non se conservaban os documentos, tan só unha nota que deixa constancia da existencia dunha ou varias cartas. Polo tanto, non puideron obter os detalles da comunicación que se estableceu entre ámbolos dous. Non é estraño, de todos modos, que existise esa relación entre Alfredo Herrero e Cela, posto que por aqueles anos, concretamente en 1968, Cela traduciu para a editorial A.H.R. *La novela de Adán y Eva*, de Jean Effel. Trátase dunha colección de caricaturas sobre a creación do mundo debuxadas por Jean Effel, pseudónimo do ilustrado francés François Lejeune, á que Cela puxo diálogos e comentarios en español.

Á marxe disto, nestes momentos non podo achegar unha resposta concluínte á pregunta máis inquietante sobre esta tradución: Por que non se chegou a publicar? O propio Vidal Jové tampouco chegou a saber realmente a razón pola que se paralizou a publicación desta obra. Descartado o feito de que a censura de Franco tivese algo que ver, na carta a Tomàs Garcés do 16 de outubro de 1968, onde Vidal Jové lle pide consello sobre a forma de proceder ante a negativa da editorial A.H.R. a publicar a súa tradución do *Ulysses*, Vidal Jové suxire que quizais o editor non creu conveniente seguir adiante co proxecto da colección “Renaixenza”: “el Sr. Herrero tenía el projecte de llançar una col·lecció en catalá i que, finalment, per les circumstàncies que siguin, no li ha convingut realitzar-la”.¹⁵ Na contestación que Tomàs Garcés lle envía a Vidal Jové o 28 de outubro

¹⁵ “[...] o Sr. Herrero tiña o proxecto de lanzar unha colección en catalán e que, finalmente, polas circunstancias que fosen, no lles conveu facela.”

de 1968, alude a que o Sr. Herrero “no té cuartos per editar el llibre” (non ten cartos para editar o libro), polo que podería tratarse dunha cuestión económica. A publicación desta obra de Joyce sería ao mellor moi custosa para unha editorial que podería estar pasando por apuros económicos e non vería no *Ulysses* catalán un bo negocio. Noutra carta posterior, datada o 29 de outubro do mesmo ano, 1968, Vidal Jové tamén fai referencia a posibles problemas de dereitos de autor, que neses momentos se atopaban en poder da Editorial Sur de Argentina, a quen llos cedera Santiago Rueda, o editor da primeira versión do *Ulysses* en español.

Canto á tradución do *Ulysses* que fixo Vidal Jové, un dato moi interesante que me revelou Assumpció Vidal, tanto polas cartas que conserva de seu pai como polas conversas que mantiven con ela, foi que a tradución non se fixo do inglés, senón da versión francesa. Iso si, a medida que o ía traducindo, Vidal Jové enviáballe as pasaxes ao seu xenro George Cheyne, quen xunto con Assumpció Vidal, se encargaba de revisar o texto e de cotexalo co orixinal inglés. Para resolver dúbidas, segundo asegura Assumpció Vidal, recorrían á obra de Stuart Gilbert, *James Joyce's Ulysses: A Study* (1930). O equipo reunía, polo tanto, as condicións necesarias para levar a cabo unha boa tradución. Por unha banda, Vidal Jové era escritor de obras en prosa, ao tempo que posuía unha gran experiencia como tradutor que manexaba ambas linguas, francés e catalán. Pola outra, o texto revisáboo un profesor hispanista inglés que sabía catalán e tiña o apoio da súa muller, quen á súa vez dominaba o inglés e tiña o catalán como lingua materna. A isto cómpre engadir a axuda do texto de Stuart Gilbert, un dos primeiros especialistas en Joyce e autor dunha das obras que máis axudaron a coñecer e estender o *Ulysses*.

O feito de que Vidal Jové recorra á tradución francesa como punto de partida non ten por que lle restar valor ó seu labor. A versión francesa que utilizou Vidal Jové tivo un gran prestixio durante moitos anos. Trátase da tradución de Auguste Morel, publicada pola editorial de Paris La Maison des Amis des Livres no ano 1929. Morel contou coa colaboración de Stuart Gilbert e, como di a contraportada do libro, foi revisada totalmente polo coñecido novelista e crítico francés Valery Larbaud e polo propio Joyce. A intervención de Joyce na revisión da tradución fixo que esta versión adquirise un certo carácter oficial e se convertese nun punto de referencia á hora de resolver posibles problemas de interpretación do texto joyceano máis alá das fronteiras francesas.¹⁶ De feito, foi a única versión que existiu en francés durante máis de sete decenios. Tan só fai uns anos, no ano 2004, a versión de Morel viuse desafiada pola aparición dunha nova tradución publicada por Éditions Gallimard, a instancias de Stephen James Joyce, neto de Joyce, e da súa muller, Solange Joyce.¹⁷

¹⁶ En ocasións foi utilizada mesmo polos editores para determinar dúbidas ou problemas de transcripción do texto inglés (O'Neill, 2004, p. 415).

¹⁷ É unha tradución colectiva de oito tradutores, entre os cales hai escritores (como Tiphaine Samoyault, Patrick Drevet e Sylvie Doizelet) un tradutor literario (Bernard Hœpffner) e

Sen analizar exhaustivamente esta tradución catalá do *Ulysses* nin avaliar a súa calidade, gustaríame determe tan só nun detalle da obra, aínda que dos máis coñecidos, para ver como Vidal Jové resolve o problema da súa tradución. Refírome á adiviña que Lenehan expón no capítulo 7, “Eolo”.

– But my riddle! he said. What opera is like a railway line?

– Opera? Mr O’Madden Burke’s sphinx face reriddled.

Lenehan announced gladly:

– *The Rose of Castille*. See the wheeze? Rows of cast steel. Gee! (1983, p. 135)

Joyce xoga aquí co título da ópera do compositor irlandés Michael William Balfe *The Rose of Castille* (1857) e un homófono que fai referencia a vías de aceiro fundido, «rows of cast steel», o cal nos fai lembrar as vías do tren da adiviña. Esta adiviña é un dos moitos harmónicos que introduce Joyce na súa obra e volve a aparecer nos capítulos 14 e 15. Neste último capítulo de “Circe” aparece en boca de Leopold Bloom e algo modificado, cunha referencia a Xibraltar, o lugar de nacemento da súa muller Molly Bloom. Na versión francesa de Morel, a adiviña de Lenehan tradúcese de tal forma que se mantén o xogo de palabras, aínda que sacrifica a referencia á rosa. Lenehan pregunta: «Quel est l’opéra qui ressemble à une filature?» E a resposta é: «*L’Étoile du Nord*. Vous y êtes? Les Toiles du Nord» (1948, p. 132). Para que a adiviña siga funcionando, cámbianse as vías do tren polas fábricas de fiado, «les toiles du nord», e así a ópera de Balfe pasa a ser a composición de Giacomo Meyerbeer, *L’Étoile du nord* (1854). Nas outras aparicións da adiviña, Morel ten coidado de manter a referencia a esta ópera de Meyerbeer; non obstante, os demais ecos á rosa de Castela tradúcense como “rose de Castille”, perdéndose así a conexión coa adiviña de Lenehan. Vidal Jové ofrece unha solución semellante á do francés Morel, é dicir, mantén a eficacia da adiviña cambiando a pregunta e o título da ópera: «Quina é la òpera que s’assembla amb un tramvia? [...] *La Dama de les Camèlies*, perquè un tram via té i la *Dama de les Camèlies*, *Tram via ta*». Nesta ocasión o xogo de palabras prodúcese coa ópera de Guiseppe Verdi *La Traviata*, baseada en *La Dame aux camélias* de Alexandre Dumas. É unha solución enxeñosa que mesmo se aproxima máis ao orixinal inglés pola súa asociación coas vías do tren e pola referencia a unha flor, as camelias. A adiviña mantense tamén nos capítulos 14 e 15 da obra, e as alusións á rosa de Castela tradúcense como “rosa de Castella”.

Se comparamos a tradución desta pasaxe que fai Vidal Jové con outras ás que xeralmente tivo acceso o lector español, comprobamos que a solución achegada por este tradutor catalán está entre as máis acertadas. Mentres que José María Valverde opta por unha tradución literal da adiviña e transcribe os

académicos especialistas na obra de Joyce (Marie-Danièle Vors, Pascal Bataillard, Michel Cusin e Jacques Aubert). A labor de coordinar a todos eles recaía en Jacques Aubert. Conserva unha mostra da tradución do ano 1929, “Les boeufs du soleil”.

dous termos do equívoco en inglés, José Salas Subirat perde toda referencia á ópera e traduce a adiviña como «¿Cuál es el país que tiene más hoteles? [...] Suiza: ¿No se dan cuenta? La patria de Guillermo-hotel». A tradución máis recente de Francisco García Tortosa e Mª Luisa Venegas é se cadra a que mellor mantén todas as connotacións do armónico: «¿Qué ópera es como un árbol florido? [...] *La rosa de Castilla*. ¿Ven el truco? Rosa de cas tilia». Aquí optouse por manter o título da ópera orixinal e asocialo a dous termos, algo distantes do uso común, pero que manteñen a homofonía: “cas”, unha árbore de Costa Rica e “tilia” (tamén chamado “tilo”), outra árbore, que dá flores abrancazadas e olorosas.¹⁸ Tamén semella moi apropiada a tradución catalá de Joaquim Mallafré: «Quina òpera rega de més lluny? [...] *La rosa de Castella*. Hi veieu la gràcia? L'arrosa de Castella». Consérvase a referencia á ópera na adiviña e a pregunta sobre cal rega máis lonxe permite unha resposta como a do orixinal inglés, con todas as connotacións que orixinan a flor e Castela.

É verdadeiramente unha pena que a tradución de Vidal Jové non se chegase a publicar e que siga durmindo na escuridade dunha caixa no Arquivo Xeral da Administración. Sexa por razóns económicas, comerciais ou por problemas de propiedade intelectual, o feito de que esta tradución non vise a luz condicionou a recepción da obra de Joyce en España, e especialmente en Cataluña. Se se chegase a publicar no seu momento, a obra de Joyce calaría algo máis nos círculos intelectuais españois de finais dos anos sesenta e Vidal Jové pasaría á historia como o autor da primeira tradución do *Ulysses* en España. Lamentablemente non ocorreu iso, aínda que confío en que, polo menos, estas liñas contribúan a render unha homenaxe á figura de Vidal Jové e a súa gran fazaña.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ADAMS, M. 1968. *Censorship: The Irish Experience*. Dublin: Scepter Books, 1968.
- ARTÍS-GENER, A. 1990. *Viure i veure*. Vol. 1. Barcelona: Editorial Pòrtic. 1990.
- BORAO, J. E. 1993. “La CAMPSA-Gentibus i la indústria tèxtil catalana en la fase final de la Guerra Civil espanyola”. En *L’Avenç* Vol. 170, p. 16-25.
- BRAVO SUÁREZ, C. 2005. “George J. G. Cheyne: el hispanista que estudió a Costa”. En *Diario del AltoAragón* 10 de agosto, p. 23-24.
- CERVANTES, M. de 1994. *Don Quijote de la Mancha*. 1605. Barcelona: RBA Editores, 1994.
- CHEYNE, G. J. G. 1972. *A Bibliographical Study of the Writings of Joaquín Costa, 1846-1911*. London: Tamesis Books, 1972.
- 1972. *Joaquín Costa, el gran desconocido; esbozo biográfico*. Barcelona: Ariel, 1972.

¹⁸ Véxase o comentario que o profesor Francisco García Tortosa fai sobre as traducións españolas desta pasaxe no seu ensaio “Las traducciones de Joyce al español” (1994, p.26).

- 1979. *Confidencias políticas y personales: Epistolario J. Costa-M. Bescós, 1899-1910*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1979.
- 1983. *El don de consejo: Epistolario de Joaquín Costa y Francisco Giner de los Ríos (1878-1910)*. Zaragoza: Guara Editorial, 1983.
- 1991. *Ensayos sobre Joaquín Costa y su época*. Ed. A. Gil Novales. Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1991.
- 1992. *El renacimiento ideal: Epistolario de Joaquín Costa y Rafael Altamira (1888-1911)*. Alicante: Instituto de Cultura “Juan Gil-Albert”, 1992.
- EFFEL, J. [François Lejeune] 1968. *La novela de Adán y Eva*. Trad. Camilo José Cela. Barcelona: AHR, 1968.
- GARCÍA TORTOSA, F. 1994. “Las traducciones de Joyce al español”. En GARCÍA TORTOSA, F. y TORO SANTOS, A. R. de (eds.) *Joyce en España I*. A Coruña: Universidade da Coruña, Servicio de Publicacións, 1994.
- JOYCE, J. 1926. “*Ulysses*. Anacos da soadísima novela de James Joyce postos en galego do texto inglés por Ramón Otero Pedrayo”. Trad. Ramón Otero Pedrayo. En *Nós* [A Coruña] Vol. 32.
- 1930. “*Ulysses*”. Trad. M. R. [Manuel Trens]. En *Hélix* [Villafranca del Penedés] Vol. 9.
- 1945. *Ulises*. Trad. José Salas Subirat. Buenos Aires: Santiago Rueda, Editor, 1945.
- 1948. *Ulysse*. Trad. Auguste Morel y Stuart Gilbert. 1922. París: Gallimard, 1948.
- 1976. *Ulises*. Trad. José María Valverde. Barcelona: Lumen, 1976.
- 1983. *Ulysses*. 1922. Harmondsworth: Penguin Books, 1983.
- 1981. *Ulysses*. Trad. Joaquim Mallafrè. Barcelona: Leteradura, 1981.
- 1999. *Ulises*. Trad. Francisco García Tortosa and María Luisa Venegas. Ed. Francisco García Tortosa. Madrid: Cátedra, 1999.
- 2004. *Ulysse*. Trad. Jacques Aubert, et al. Du Monde Entier. Paris: Gallimard, 2004.
- LÁZARO, A. 2007. “El misterio del *Ulysses* catalán: la odisea de Juan Francese Vidal Jové”. En HENRÍQUEZ, Santiago J. y MARTÍN SANTANA, Carmen (eds.) *Estudios joyceanos en Gran Canaria: Joyce “In his palms”*. Ed.. Madrid: Huerga & Fierro, 159-173.
- MARICHALAR, A. de 1924. “James Joyce en su laberinto”. En *Revista de Occidente* [Madrid] Vol. 6.
- MEDINA CASADO, C. 1998. “James Joyce y el mundo de la ley”. En MEDINA CASADO, C. et al. (eds.) *James Joyce: límites de lo diáfano*. Jaén: Universidad de Jaén, 1998.
- O’NEILL, P. 2004. “French Joyce: Portrait of an Oeuvre”. En LERNOUT, G. and Van Mierlo, W. (eds.) *The Reception of James Joyce in Europe*. Vol 2. *France, Ireland and Mediterranean Europe*. London: Thoemmes Continuum, 2004.

- VANDERHAM, 1998. P. *James Joyce and Censorship: The Trials of Ulysses*. Basingstoke: Macmillan, 1998.
- VIDAL JOVÉ, J. F. 1919. “Per les donzelles de color de rosa”. En *La Novel·la Nova*, any 3, n° 113.
- 1934. “La senyoreta Oest: comèdia en tres actes i en prosa”. En *El Nostre Teatre* [Barcelona] any 1, n° 1., 1 de Març.
- 1935. “Mercuri i els metges: comèdia dramàtica en tres actes”. En *El Nostre Teatre* [Barcelona] any 2, n° 21, 1 de Gener.
- 1936. “L’oreig entre columnes: comèdia en tres actes.” En *El Nostre Teatre* [Barcelona] any 3, n° 58, 15 de Juliol.
- 1968. “Introducción”. En *Elogio de la locura. Introducción a la sabiduría. Epistolario*, de Erasmo de Róterdam, Juan Luis Vives, y Tomás Moro. Colección Podium. Barcelona: Ediciones Zeus, 1968.
- 1968. “Introducción.” *Guzmán de Alfarache*, de Mateo Alemán. Colección Podium. Barcelona: Ediciones Zeus. 1968.
- 1970. *Històries del meu temps (Abans d’ara)*. Biblioteca Selecta, 437, Novel·les, 81. Barcelona: Editorial Selecta, 1970.
- VIDAL JOVÉ, J. F., et al. 1957. *Visions d’Egipte i altres novetats literàries*. Col·lecció El Pont, 5. Barcelona: Arimany, 1957.